

АКЦИЯДОРЛИК ТИЖОРАТ БАНКЛАРИДА РИСКЛАРНИНГ НАЗАРИЙ
ИЛМИЙ АСОСЛАРИ

Муродов Аброр Азаматович

Ўзбекистон банк амалиётини ривожланишининг янги босқичи масофавий банк хизматларини жорий этилиши, банк фаолиятининг либераллаштирилиши ва 2021 йилга келиб давлат банкларининг улушини хусусий секторга ўтказишга қаратилган ислохотларнинг амалга оширилиши билан ўз аксини топади. Банк рискларини миқдор жихатдан баҳолашда асосий эътибор молиявий кўрсаткичларнинг хажми ва улушлари нисбатларига эътибор қаратилиши инobatга олинса, банк рискларини тўлиқ баҳолашга имкон вужудга келмайди. Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистонда банкларда давлат улушини камайтиришга қаратилган ислохотларнинг амалга оширилиши банк рискларини сифат жихатдан ижобий томонга харакатланаётганлигини кўрсатиб беради. Сабаби, банклар ўз капиталларини мустақил тарзда мижозларнинг молиявий ҳолатини баҳолаш орқали кредитларни тақдим этиши ва макропруденциал талабларни бажариши банк рискларини фундаментал жихатдан бошқаришга тўлиқ имкон беради. Шу боисдан, ҳозирги жадал ислохотлар даврида банк рискларини бошқариш усулларини такомиллаштиришга қаратилган тадқиқотлар олиб бориш долзарбдир.

Бундан ташқари, Давлат улушига эга тижорат банкларида трансформация жараёнларини якунлаб, 2026 йил якунига қадар банк активларида хусусий сектор улуши 60 фоизгача чиқариш каби бир қанча топшириқлар юклатилган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев 2020 йил 24 январдаги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига Мурожаатномасида “2020 йилдан бошлаб ҳар бир банкда кенг кўламли трансформация дастури амалга оширилади. Бу борада банкларимизнинг капитал, ресурс базаси ва даромадларини ошириш алоҳида эътиборимиз марказида бўлади¹⁶” – деб таъкидлаб ўтди. Ушбу ғоянинг туб заминиди банкларнинг барқарорлигини таъминлаш ва рискларни олдини олишга қаратилган чора-тадбирларни кенг кўламли амалга ошириш назарда тутилмоқда. Ушбу тадқиқотимиз юқорида қайд этилган ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Харакатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 31 январдаги “Кичик ва хусусий тадбиркорликни микрокредитлаш тизимини янада кенгайтириш ва соддалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2746-сонли қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 23 мартдаги “Банк хизматлари оммабоплигини ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3620-сонли қарорида белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация иши муайян даражада хизмат қилади.

¹⁶ Ш.Мирзиёев Олий Мажлисга Мурожаатнома 2020. 24.01.2020 й.

“Риск” сўзи эски италян сўзидан келиб чиққан бўлиб, “risicare” сўзининг эволюцияси билан боғлиқ деган қарашлар мавжуд. Унинг ўзбек тилидаги мазмуни “журъат этмоқ” деган маънода келади. Бу эса, инсониятнинг келажакка бўлган муносабатини акс эттиради. Мазкур ҳолатнинг мавжудлиги инсон фаолиятининг таъсирларга учрашини ўзида акс эттирган. Шу боисдан, инсонлар ўзларининг фаолиятида келажакдаги жараёнларни инобатга олиш ва фаровон ҳаёт кечиришга эришишни режа қилишган.

Демак, мазкур категориянинг иқтисодийга кириб келиши истикболда даромад олиш билан боғлиқ фаолиятда турли таъсирларнинг вужудга келиши билан боғланган. Умуман олганда, немис математиги Г.Лейбниц (XVIII аср) катта сонлар қонунияти ва статистика жараёнлари назариясини ишлаб чиқди ва илгари сурди. Шундан сўнг Англия ҳукумати ўлимлар сонини акс эттирган ҳисоботларни юритишини бошлаганидан кейин ушбу усул дунё бўйлаб кенг тарқала бошлади.

Француз математиги А.Муавр нормал тақсимот ва стандарт оғишлар тушунчасини фанга олиб кирди. Натижада олимларнинг изланишлари орқали қутилмаган таъсирларни олдини олишда ахборотга эгаллик муҳим аҳамиятга эга эканлиги таъкидланади.

Ҳаёт ва иқтисод қонуниятларининг статистик таҳлил этилиши бошланиши билан рискларни атрофилича ўрганиш кириб келди. Зотан риск ҳаётнинг барча жабхаларида вужудга келса-да, тадқиқотимиз давомида кўпроқ биз иқтисодий рискларни ўрганишга эътиборни қаратамиз.

Кундалик ҳаётимизда ҳар биримиз мавҳумликни акс эттирувчи бир нечта вазиятларга дуч келамиз. Келажакда нима содир бўлишини билмаган пайтимиз ноаниқлик пайдо бўлаверади. Қачонки, бу каби ноаниқлик бизнинг қарорларимиз ва амалларимиз, соғлигимиз, ёки молиявий ҳолатимизга таъсир қиладиган бўлса, бундай мавҳумлик риск деб аталади. Мавҳумлик рискнинг пайдо бўлишида муҳим ўрин тутуди, лекин унинг яқка ўзи етарли эмасдир.

Одатда, биз кутаётган натижа салбий бўлиш эҳтимоли юқори бўлган вазиятларни рискли, деб ўйлаймиз. Масалан, биз маблағларингизни ташкилотнинг акцияларига инвестиция қиладиган бўлсангиз, акцияларнинг баҳоси тўсатдан тушиб кетиш ҳолатида ўз маблағларингизни йўқотиш бўйича риск қиладиган бўлса, аксинча, сиз даромад кўриш имкониятимиз вужудга келади.

Кундалик турмушда кўпчилик одамлар рискдан қочишади, яъни бир нечта тенг шароитларда баланд рискдан кўра минимал рискни афзал кўради. Шундай бўлсада, бу каби ҳаракатлари учун мос кўшимча ҳақ олишини кутаётган бўлишса, одамлар ўзларига шу рискни қабул қилишга тайёр бўлишади. Риск даражаси ва кўшимча ҳақ тўлови ҳажми ҳар бир шахснинг индивидуал қарорларига боғлиқ бўлади.

Биз юқорида таъкидлаганимиздек, рискни бошқа комплекс активлар йиғиндиси ва вазиятлар билан алоқадорлигидаги таъсирини ўрганиш керак бўлади. Рискни баҳолаш бу унинг миқдорий ўлчови ҳисобланмай, у билан боғлиқ барча ҳаражатларни аниқлаш ҳам тушунилади. Рискни бошқаришда, рискни баҳолаш энг қийин

масалалардан бири хисобланади. Уни аниқлашда энг биринчи бўлиб бизларга ахборот керак бўлади. Бу каби ахборот тарихий маълумотларга таянишни кўришимиз ҳам мумкин. Масалан, инвестор маблағларини компаниянинг аксияларига тикмоқчи, бунда у аксияларнинг баҳосини тушиб кетишидан хавотирда бўлади. Бизлар юз фоиз аниқлик билан келажакда қандай ҳолатлар ва вазиятлар юз беришини билмаймиз, лекин статистик анализ методидан фойдаланган ҳолда, бизлар унинг аксиясининг тарихий ўзгаришларига баҳо берган ҳолда аксияларнинг келажакдаги баҳосини башорат қилишимиз мумкин.

Умуман олганда, иқтисодиётда ноаниқлик ва риск категориялари ёнма-ён тургани каби ўрганилишга ва таҳлил этишга эътибор қаратилади. Ноаниқлик – бу ахборотларнинг тўлиқ эмаслиги ёки тўғри эмаслиги натижасида юзага келади. Ноаниқлик реал ёки спекулятив хусусиятга эга бўлиши мумкин. Спекулятив ноаниқлик молиявий натижа кутиладиган юқори ёки қуйи томонга оғиши мумкин. Реал ноаниқлик эса, рискнинг муқаррар вужудга келишини ўида акс эттиради.

Риск эса ноаниқлик бир элементи сифатида вужудга келади. Масалан, эҳтимоллиги мавжуд бўлган ва етарли ахборотлар мажмуи мавжуд бўлмаган ҳолат билан тўқнаш келинса, демак риск элементлари юзага чиқади. Бу эса, рискни олдини олиш ва бошқариш заруратини келтириб чиқаради.

Рискни камайтиришнинг асосий 4 та ёндашув мавжуд:

- рискни четлаб ўтиш;
- назорат ва зарарларни олдини олиш;
- риск тўлови;
- рискни ўтказиш.

Рискни камайтиришга қаратилган ёндашувларда уни четлаб ўтиш етарли маълумотларни олдиндан олиш билан боғлиқ хисобланади. Ўз навбатида, молиявий қарорлар қабул қилишнинг иккинчи вариантини амалга оширишни тақозо қилади. Натижада, рискни четлаб ўтиш учун имконият юзага келади. Рискни назорат қилишда самарали стратегияни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш билан ифодаланади. Риск тўлови – бу юз бериши олдиндан маълум бўлган молиявий зарарни олдини олиш ва уни қоплаш учун суғурта механизмидан фойдаланишни назарда тутади.

Хулоса қилиб айтганда, рискни камайтиришда етарли ахборотларга эгалик қилиш, уни бошқариш учун тўлиқ имконият яратиб бериши мумкин экан. Шундай бўлишига қарамадан, мазкур тизимлаштириш омилларида кўпроқ ноиқтисодий хусусиятларни қамраб олган. Тадбиркорликнинг асосий молиявий фаолияти билан боғлиқ бўлган ҳолатларни инобатга олиниши муҳим аҳамиятга эга хисобланади. Масалан, бизнес субъектининг капиталининг қайтмаслиги ёки етарли тўлов қобилиятига эга бўлмаслиги кабиларни шулар жумласига киритиш мумкин. Шунингдек, муддати ва такрорланиш хусусиятлари бир-биридан сезиларли даража фарқ қилмаслиги ушбу категорияларни қайта кўриб чиқишни тақозо қилиши мумкин. Бизнингча, рискларни тизимлаштиришда уларнинг биринчи навбатда молиявий ёки техник хусусиятга эга эканлигини инобага олиш зарур хисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 11 ноябрдаги “Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида (янги таҳрири)”ги ЎРҚ-582-сонли қонуни.
2. Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 5 ноябрдаги “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида (янги таҳрири)”ги ЎРҚ-580-сонли қонуни.
3. Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 1 ноябрдаги “Тўловлар ва тўлов тизимлари тўғрисида”ги ЎРҚ-578-сонли қонуни.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 26 мартдаги “Ўзбекистон Республикасида каранавирус инфекцияси кенг тарқалишининг олдини олишга доир кенг қўшимча чора-тадбирлар тўғрисидаги” ПҚ-4649-сон Қарори.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 1 май “Аҳолининг уй-жой шароитини яхшилаш ҳамда ипотека кредити бозорини янада кенгайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 16 сентябрдаги “Енгил саноатни янада ривожлантириш ва тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4453-сонли қарори
7. Абдуллаева Ш.З. Банк рисклари шароитида тижорат банкларининг кредит портфелини диверсификациялаш: и.ф.д. ... автореферат. – Т.: БМА, 2000. – 46 б.
8. Абдурахмонов О.Б.Фоиш риск ва уни минималлаштириш йўллари: и.ф.н. ... автореферат. -Т.: БМА, 2007. – 22 б.
9. Акбаров Ҳ.М. Жаҳон валюта тизимининг ривожланиш босқичлари ва глобал молиявий барқарорлик//Молия ва банк иши электрон илмий журнал. – Т., 2019. - №2, март-апрел. -Б.3-7.
10. Атамуродов Т.Т. Давлат харидини ташкил этиш назарий асосларива услубий шарт-шароитлари//“Халқаро молия ва ҳисоб” илмий электрон журнали. № 3, июнь, 2019 йил